

JARMILA BARTÁKOVÁ

DERIVOVANÉ ŽENSKÉ PERSONÁLNE EXPRESÍVA V ČEŠTINE A SLOVENČINE

Ženské pomenovania tvoria medzi expresívnymi personálnymi názvami podstatne menšiu časť než maskulína, pretože mnohé mužské expresívne pomenovania možno, na rozdiel od nocionálnych, využívať v oboch jazykoch dvojrodovo, samozrejme iba vtedy, keď majú i pre ženy vyhovujúci význam. Sémanticky zhodné párové pomenovania utvorené prechýlením, ktoré sú v nocionálnej oblasti bežné, nachádzame medzi expresívnymi názvami ženských osôb pomerne málo (Bartáková, 1995). Značný podiel na tvorbe ženských personálnych expresív má derivácia a modifikácia v zmysle deminúcie a augmentácie.

Neprechýlené ženské personálne expresíva sú väčšinou motivované typicky ženskými vlastnosťami alebo činnosťami. Činnosti však nie sú činnosťami vo vlastnom zmysle slova, teda manuálne, ale činnosti chápané ako trvalé vlastnosti určitej osoby, ktoré ju charakterizujú (napr. často sa smeje, veľa rozpráva ap.). Sú to vlastnosti typicky ženské, preto logicky mužský pendant chýba. Sú však i prípady, kedy sa mužský náprotivok utvorí až sekundárne, alebo existuje s takým formantom, ktorý sa na tvorbe feminína nepodiela (*frflaňa : frfloš*). Na rozdiel od nocionálnych pomenovaní majú neprechýlené i prechýlené ženské personálne expresíva vždy aspoň jednu zložku binárnej štruktúry (slovotvorný základ alebo formant) expresívne ladenú. V mnohých prípadoch sú expresívne príznakové obe, čo vhodne umocňuje výsledný expresívny účinok. Neprechýlené derivované pomenovania sú motivované adjektívami, verbami, prípadne substantívami, ak ide o charakteristický znak, a nie sprostredkované mužským pomenovaním, ako pri prechyľovaní. V rámci ich slovotvornej štruktúry nemožno vyčleniť zložené formanty, ktoré by obsahovali mužský i ženský sufix, ale len jednoduché ženské prípony.

Slovenčina a čeština sú geneticky najpríbuznejšie slovanské jazyky, preto ich derivačné postupy sú prirodzene v mnohom zhodné, no napriek tomu existujú isté diferencie najmä vo výskyte, voľbe a využívaní jednotlivých formantov.

čes. *-k(a)*   slov. *-k(a)*

Formant *-k(a)* je výraznou ženskou príponou, ktorá sa uplatňuje v obidvoch jazykoch nielen pri derivovaných názvoch, ale aj modifikovaných (prechýlené

a deminutívne ženské názvy). Gramatická morféma *-(a)* zaraďuje pomenovania ku vzoru „žena“. Formant pridáva derivátom zdanlivo deminutívno-melioratívny prídych, ktorý zoslabuje pejoratívnosť niektorých základov, napr. čes. *ošklivka, všivka, vyžírka*, slov. *cintľavka* „priveľmi krehká žena“. Formant nájdeme pri deadjektívach i deverbatívach.

Adjektívny základ tvoria buď prosté adjektíva alebo zakončené na *-ivý* či *-avý*, v češtine i na *-ový* a *-ný*, pričom *-n-* posledného typu spravidla odpadá (čes. *škarredka, ošklivka, stydlivka, všetečka, fajnovka*, slov. *naivka, citlivka, nebožka h/ž, cintľavka*). V niektorých prípadoch tvoria základ zložené posesívne adjektíva (*modroočka k/č, zlatovláska a/á*). Obojrodovo, teda i pre mužov, umožňuje využiť niektoré z pomenovaní iba čeština (*zelenka, fajnovka, beznožka, citlivka*).

Formant *-k(a)* v spojení s verbálnym základom sa vyskytuje skôr pri prechyľovaní. Za derivované možno pokladať čes. *šřebetka, švitorka ř/r, skočka, vyžírka, ulejkva, kecka*, od prítomníkového kmeňa utvorené *plačka*, slov. *sčkočka* „rada skáče“, *preberka* „prieberčivá žena“, od prítomníkového kmeňa *plačka* ap. Niektoré z uvedených českých deverbatívnych pomenovaní, podobne ako pri deadjektívach, možno použiť i pre mužov, nie však v slovenčine. Analogicky podľa prechýlených sú utvorené feminína bez mužských pendantov: čes. *híňal-ka, kdákalka, parádilka, repetilka, vdávačka*, slov. *polízačka* „rada vyjedá zbytky“, *trepáčka, rapotačka, štebotačka* všetky s významom „radorečná žena“, kde možno eventuálne hovoriť o tvorení variantnými formantmi *-lk(a)* a *-čk(a)*.

Expresívne personálne feminína s formantom *-k(a)* spravidla nepodliehajú modifikovaniu v zmysle deminutívnom ani augmentatívnom.

čes. *-ic(e)*

slov. *-ic(a)/-nic(a)*

Podobne ako formant *-k(a)* i formant *-ic(e)*, resp. v slovenčine *-ic(a)*, sa uplatňuje pri prechýlených i neprechýlených expresívnych pomenovaniach. Spoluformantom je morfológická charakteristika ženských mien mäkkého vzoru (v češtine „núše“, v slovenčine „ulica“) a mäkkostná alternácia koncovej finály slovotvorného základu. Najčastejší výskyt sledovanej prípony je pri názvoch utvorených od prídavných mien na *-ný* s alternovaným *n/ň* (čes. *milostnice, povětrnice*, slov. *šialenica, šikovnica, rozpustnica, zázračnica*). Od iných adjektív je menej častý (čes. *hubatice ťť, ožralice, lítice ťť*, slov. *lútica ťť, lenivica, zlica*). Oveľa produktívnejší je formant pri prechýlených názvoch k mužským podobám na *-ík* (čes. *zlomyslnice*, slov. *ničomnica*). Väčšina neprechýlených feminín sa v slovenských slovníkoch uvádza s obmedzujúcimi kvalifikátormi *zried., zastar.* alebo *kniž.* K modifikovaniu v zmysle deminutívnom alebo augmentatívnom nedochádza.

Z deverbatív možno uviesť iba zopár prípadov v slovenčine na *-ic(a)* ako *ľubica* od „ľubiť“ s alternáciou *ú/u* či *vyškerica* od slovesa „vyškierať sa“ s alternáciou *ie/e* a variantom *-nic(a)* utvorené *chichotnica* alebo *štebotnica*.

V češtine *-ic(e)* slúži i ako modifikačný formant, ktorý pridáva neexpresívnym ženským názvom silne depreciatívny prídych (*holčice k/č, babice*). V slovenčine až na *babica* sa nevyužíva.

čes. *-n(a), -in(a)/-en(a)*

slov. *-in(a)/-en(a)*

V češtine je značné množstvo pejoratívne ladených ženských expresív od nedokonavých slovies utvorených formantom *-n(a)*. Spravidla vyjadrujú negatívne ženské vlastnosti chápané ako trvalé, pre ženy typické činnosti, napr. „ukričanosť“ *ryčna, štekna, řachna, pískna*, „uvravenosť“ *drachna, pleskna, placna á/a*, „klebetnosť“ *drbna, hrkna, šplechtna, drčna, klepna*, „zlostnosť“ *mračna, šklibna í/i, šklebna, bručna, běsna*, „precitlivosť“ *řlukna*, prípadne *plačna* utvorené od prítomníkového kmeňa. Časté sú aj názvy s formantom *-in(a)*, predovšetkým od adjektív na *-lý*. Sú silne pejoratívne, až ironicky ladené (*vyzáblina, vytáhlina, vychrtlina, vyčouhlina* „vychudnutá žena“). Od iných typov adjektív sú utvorené napr. *chlupatina t/t, sušina ch/š, ledajačina k/č, zvědavina, umazanina n/ň, mrzutina t/t* ap. Expresivitu sledovaných ženských pomenovaní okrem častej pejoratívnosti základu zvyšuje i použitý nepersonálny formant, ktorý pôsobí adherentne expresívne na pozadí nepersonálnych názvov typu *hovězina, zdechlina, scíplina* ap. Značne pejoratívny charakter majú i české ženské osobné názvy tvorené rozšíreným formantom *-otin(a)*, napr. *křehotina, nahotina, vzteklotina, shnilotina*. Slovenčina pejoratíva s príponou *-n(a)* nemá a s podobami na *-in(a)* sa možno stretnúť iba sporadicky (*soplavina, cínfrlina* „parádnica“). O niečo častejši je však výskyt expresív na *-en(a)* od adjektív alebo slovies ako *mudrena ú/u, mazlena, cifrena*, či nepravidelne utvorené *smradlena*. Dokulil (1967) uvádza pre češtinu podobné pomenovania iba z nárečí, napr. *brblena, sípěna* „zachrípnutá žena“, *jastřena* „koketa“, *žuchlena* a *melena* „radorečná žena“, *modlena, mazlena, trdlena* „rada tancuje“ a pod.

Všetky sledované pomenovania majú silný depreciatívny charakter, a pretože v češtine ich možno priradiť i k mužskému vzoru „předseda“ pre jeho veľkú blízkosť s feminínami, dajú sa používať niektoré z nich i obojrodovo, t.j. i pre mužov. Depreciatívny charakter uvedených pomenovaní mení prípustná deminúcia skôr na súcitný postoj k pomenúvanej osobe (čes. *křehotinka, suřinka, nahotinka, vyzáblinka*, slov. *cínfrlinka*). K augmentatívnemu modifikovaniu nedochádza.

čes. --- slov. *-aň(a)*

Slovenská ženská prípona *-aň(a)* sa ako samostatný formant vyčlenila z ženských prechýlených podôb utvorených konverziou k mužským podobám na *-aň* (*hlucháň : hluchaňa*) a vyskytuje sa tam, kde zo sémantických dôvodov nemožno vytvoriť párové pomenovanie alebo mužský pendant je utvorený iným formantom. Väčšinou ide o deverbatíva ako *zizaňa í/i, brblaňa, babraňa, cifraňa, soplľaňa*, alebo značne vulgárne desubstantíva charakterizujúce ženu podľa nápadného znaku (*ceckaňa, pyskaňa, čuntaňa* „majúca dlhé nohy“). K modifikácii v zmysle deminutívnom ani augmentatívnom nedochádza. Gramatická morféma priradzuje pomenovania k mäkkému vzoru „ulica“. Čeština príslušný formant pri expresívnych feminínach nevyužíva.

čes. *-nd(a)* slov. *-d(a)*

V češtine sú podoby utvorené uvedeným formantom dosť časté. Sú to jednak deverbatíva typu *hopsanda, toulanda, klepanda, štekanda* od slovies s kmeňotvornou príponou *-a-*. Tam, kde kmeňová prípona vstupuje do formantu, dochádza k jej kráteniu, napr. späť - *spanda*, řvát - *řvanda*. Variantným formantom

-*end(a)* sú utvorené *strojenda* a *snáf* i menej priehľadné *treperenda* a formantom -*and(a)* feminína od cudzích alebo nezreteľných základov, napr. vulgárne *šmíranda*, *štrychanda* a názvy skôr s melioratívnym prídychom *fešanda*, *štramanda*. V oblasti slangu funguje formant -*nd(a)/-and(a)* i ako hanlivomodifikačný (*slunda*, *vojanda*).

V slovenčine len ojedinele nájdeme podobné pejoratívne názvy žien. Ich motivácia je zväčša nezreteľná (*frnda* „parádnica“, *rajda*, *randa*, *lojda*). Variantným formantom -*ndr(a)* sú utvorené *flandra*, *švandra*, *cundra*. Väčšina z nich slúži na označenie nemravnej ženy. Vyskytujú sa sporadicky i v deminutívnej, ale predovšetkým v augmentatívnej podobe (*flandrisko*, *švandrisko*). Gramatická morféma priraduje uvedené pomenovania v oboch jazykoch ku vz. žena.

čes. -*ul(a)*

slov. -*ul(a)*

Príbuzné formanty sa líšia v oboch jazykoch len prítomnosťou alebo neprítomnosťou zmäkčenej likvidy. Z českých deadjektív a deverbatív možno uviesť názvy ako *hezula*, *šikula*, *střapula*, *řehtula*, *tancula*, *štěkula*, *běhula*, zo slovenských *bledula*, *černula* i/e/e, *maznula*, *cifruľa*, *frndula*, *plačkuľa*, *rapotuľa*, *stenuľa*, *drancuľa*, *skokuľa*, *rehuľa*, *miksula* „neposedná žena“, *labduľa* „utáraná žena“, *lizuľa* „rada sa parádi“, *stonuľa* „ufňukaná žena“. Gramatická morféma zaraďuje české názvy ku vz. žena a slovenské k mäkkému vz. ulica. Všetky expresíva majú depreciatívny prídych, ktorý možno deminutívnou modifikáciou meniť v melioratívny (čes. *hezulka*, *hezulička*, *střapulinka*, *šikulka*, slov. *frndulka*, *frndulienka*, *cifruľienka*). Čeština častejšie než slovenčina využíva formant -*ul(a)* i na modifikovanie propriálnych, menej apelatívnych názvov (*Janula*, *Hanula*, *Fanula*, *Andula*, *mamula*, *babula*). I tieto možno deminutívne zjemňovať (*Janulka*, *Janulinka*, *mamulka*, *mamulinka*).

čes. -*uch(a)*

slov. ----

Formant sa vyskytuje iba v češtine pri ojedinelých nárečových deadjektívach ako *starucha*, *mladucha* / *mlaďucha* d/ď. Takto utvorené je i modifikované de-substantívum *děvucha*. Gramatická morféma priraduje tieto názvy k morfológickému vz. „žena“. Deminutívnou príponou -*k(a)*, pred ktorou dochádza k alternácii ch/š, získavajú melioratívnejší charakter (*staruška*, *děvuška*).

čes. -*uš(e)*

slov. -*uš(a)*

Slovenské ženské expresíva utvorené variantným formantom -*uš(a)* sú rovnako ako české na -*uch(a)* ojedinelé. Adjektívny základ majú pomenovania *brnuša* „žena s tmavou pleťou“ a *plavuša* „plavovlasá žena“. Verbálny základ majú *cifruša*, *vrvuša*, substantívny *vetruša* i/e/e „lahkomyselná žena“. Gramatická morféma zaraďuje tieto názvy ku vz. „ulica“. Expresivitu pomenovaní posilňuje do istej miery skutočnosť, že podobnými názvami sa pomenúvajú i niektoré domáce zvieratá, ako napr. kravy alebo sliepky (*černuša*, *beluša*, *strakuša*, *chocholuša*, *drdoluša*). Deminutívne modifikovanie je možné. Čeština využíva formant -*uš(e)* iba pri tvorbe proprií (*Danuše*, *Miluše*).

Záver: Spomedzi ženských expresívnych personálnych názvov len malú časť tvoria prechýlené feminína, pretože značné množstvo mužských personálnych expresív v protiklade k nocionálnym pomenovaniám funguje v oboch jazy-

koch obojrodovo, pokiaľ to sémantika ich slovotvorného základu dovolí. Ostatné ženské personálne expresíva sú utvorené prevažne derivačne a modifikačne. V niektorých prípadoch sa uplatňuje i konverzia.

Zo spoločných derivačných formantov je v obidvoch jazykoch frekventovaný formant *-k(a)* a slov. *-ic(a)*, čes. *-ic(e)* pri deadjektívach (slov. *citlivka, lenivica*, čes. *šeredka, neřestnice*). Rovnako častý je i český formant *-n(a)* pri deverbatívach (*drbna*) a *-in(a)* pri deadjektívach (*vychrtlina*), zatiaľ čo výskyt týchto formantov v slovenčine je ojedinelý. Slovenčina oveľa viac uprednostňuje expresívne ladený formant *-ul(a)* a iba pre ňu charakteristický formant *-aň(a)*, najmä pri deverbatívach odvodených od typicky ženských činností (*stenkula, zizaňa*). Pri českých formantoch *-in(a)* a *-ic(e)* dochádza k mäkkčeniu konsonantov v kontaktovej zóne slovotvorného základu a sufixu, predovšetkým *n/ň*. Slovenčina sa alternáciám tohto typu pokiaľ možno vyhýba, preto väčšina deadjektív utvorených formantom *-ic(a)* s alternovaným *n/ň* je obmedzená kvalifikátorom *zastar.* alebo *zried.* či *kniž.* Obojrodové využívanie niektorých feminín i pre mužov, ktoré je možné v češtine, slovenčina nevyužíva.

LITERATÚRA

BARTÁKOVÁ, J.: K prechýľovaniu expresívnych personálnych pomenovaní v češtine a slovenčine.

In: Pocta Dušanu Šlosarovi, Boskovice 1995, s. 194-199.

DOKULIL, M. a kol.: Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. Praha 1967.

Slovník slovenského jazyka. Bratislava 1958-1969. 6 zv.

ЭКСПРЕССИВНЫЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ЛИЦА ЖЕНСКОГО РОДА, ОБРАЗОВАННЫЕ ДЕРИВАЦИЕЙ, В ЧЕШСКОМ И СЛОВАЦКОМ ЯЗЫКАХ

Экспрессивные существительные, обозначающие лица женского рода в словацком и чешском языках, образуются преимущественно деривацией. Наиболее продуктивны в обоих языках суффиксы *-k(a)* и *-ic(e)*, в словацком *-ic(a)*, у существительных, образованных от прилагательных (слов. *citlivka, šialenica*, чеш. *šeredka, neřestnice*). Частым является также чешский суффикс *-n(a)* у отлагольных существительных (*drbna*) и *-in(a)* у существительных, образованных от прилагательных (*vychrtlina*), тогда как в словацком языке эти типы встречаются редко. Для словацкого языка более типично образование отлагольных экспрессивных существительных женского рода при помощи суффиксов *-ul(a)* и *-aň(a)*, напр. *stenkula, zizaňa*. Некоторые существительные женского рода в чешском языке, в отличие от словацкого, могут выступать и как существительные общего рода.

Jarmila Bartáková

Ústav českého jazyka

Filozofické fakulty MU

Arna Nováka 1

66088 Brno

